

Tanıtma

Ebdüveli Kaydar: Halk Danalığı, Almatı, 2004, 560 ss. ISBN 9965-432-67-8 [Halk Bilgeliği]

Türkçe Sözlük'te "uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş söz, darbimesel" (1988:100)¹ olarak açıklanan atasözü her dilde yer almakta ve toplumların tarihini, edebiyatını, folklorunu, ahlâk ve felsefe anlayışlarını, gelenek görenekleri, yaşam tarzı, kısacası bir milleti millet yapan değerlerin tümünü içinde barındırması, anlatım gücü ve üslûp güzelliğiyle toplumun en değerli hazinelerinden birini oluşturmaktadır. Atasözleri söylenmek istenen hususu en güzel şekilde ve kısa olarak anlatan özlü, kalıplaşmış sözlerdir. Geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Sayfalarca anlatılabilecek bir fikri, düşünceyi bir cümlelik bir atasözü en güzel şekilde anlatabilir. O nedenle atasözleri ince bir zekâ, gözlem ve mizah anlayışını da gerektirir.² Türk Lehçeleri atasözleri bakımından oldukça zengindir. Bunun için toplumda son derece önemli bir fonksiyona sahip olan bu değerli hazinenin derlenmesi, korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması oldukça önemli bir hizmet olacaktır.

Türk toplulukları yüzyıllardır birbirlerinden uzak yaşamalarına rağmen aynı mantığın, ortak geçmiş ve kültürün, ortak anlayışın ürünü olmaları sonucunda bugün Türk Lehçeleri oldukça büyük miktarda ortak atasözü içermektedir. Bu ortak hazinenin her lehçede ayrı ayrı derlenmesi daha sonra karşılaştırmalı çalışmaların yapılmasına, dolayısıyla ortak yönlerin ortaya çıkarılmasına ve toplumların yakınlaşmasına hizmet edecektir. Burada tanıtacağımız eser de böyle önemli bir göreve hizmet etmektedir.

Kazak atasözlerinin açıklamalı bir sözlüğü olan "Halk Bilgeliği (Halık Danalığı) adlı eser atasözleri ve Kazak atasözlerinin genel özelliklerinin açıklandığı ilk bölüm (ss. 3-160) ve iki binden fazla atasözünü içeren sözlük kısmı (ss. 161-549) olmak üzere başlıca iki bölümden oluşmaktadır. Eser, kitabın isminin verilmiş nedeninin açıklandığı önsözle (ss. 3-5) başlamaktadır. Yazar ismi veriş amacını "Kazak dilinde asırlar boyu

¹ Türkçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu basımevi, C. I, s. 100, Ankara 1988.

² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Aksoy (1965), Ö.A., Atasözleri ve Deyimler, TDK yay., Ankara 1965; Kazak Halık Edebiyeti: Makal-Metelder, Kazakistan Respublikasının Ulttık Gılım Akademiyası, Almatı 1996.

oluşup halkın hafızasında korunarak nesilden nesile manevî miras olarak gelen binlerce atasözünü bilgeliğe bağlayıp halkın asil, değerli özellikleriyle eşitleyerek halk bilgeliği olarak adlandırdık” şeklinde açıklamaktadır. Önsözde ayrıca “dana” (bilge) sözünün kökeni, Kazak Türkçesinde “atasözü” için kullanılan sözler, Kazak Türkçesindeki atasözü sayısı hakkında bilgi verilmektedir. Burada yazar eserin temel amacını “zihnimizi açıp millî duygularımızı ortaya koyarak manevî gelenek göreneklerimizi, örf âdetlerimizi derinlemesine öğrenmek, hayata bakışımızı genişletmek” (s. 5) şeklinde açıklamaktadır.

Atasözleri hakkında geniş bilginin verildiği birinci bölüm kendi içinde altı bölüme, bu bölümler de alt bölümlere ayrılmıştır. Atasözlerinin meydana gelişi ve şekillenme yolları üzerinde durulan birinci bölümde atasözlerinin oluşumu “iç” ve “dış” olmak üzere iki faktöre bağlanmaktadır. İç faktörler olarak her bir etnik toplumun oluşumunun tarihi süreci, millî manevî değerleri, hayata bakışı, değer yargıları; dış faktörler olarak da bu etnik kavmin bir coğrafi bölgede başka toplumlarla birlikte yaşayıp kaynaşması, birbirlerine yaptıkları maddî manevî etkiler sayılmaktadır (s. 6). Bu bölümde ayrıca atasözlerinin meydana gelişi ile ilgili bazı meseleler tartışılmıştır. Bunlar arasında atasözlerinin dil üstatlarının ağzından dökülen ibretli sözlerin zamanla nesilden nesile söylene gelmesiyle meydana geldiği, atasözlerinin yapısının bütün dillerde birbirine benzediği, önce şairlerin, yazarların eserlerinde meydana gelip ancak ondan sonra fikir süzgecinden geçirilerek dilden dile dolaşan sözlerle dönüştüğü belirtilmektedir (s. 9). Bu bölümde atasözlerinin oluşumuna dair birkaç örnek de verilmiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmında (ss. 14-23) dilin önemi üzerinde durulmakta, atasözlerinin dilin gücü vasıtasıyla meydana gelip yine dilin zenginliği ve mükemmelliği temelinde geliştiği vurgulanmakta, dilin nesilleri, geçmişle bugünü ve bugünle geleceği birbirine bağlayan bir altın köprü olduğu belirtilmektedir. Yine bu kısımda Kazak Türkçesinde atasözüne verilen adlar (makal, metel, atalı söz, nakıl söz, akıl söz, kanattı söz, ulağattı söz, jaksı söz, şeşen söz, ösiyet söz, orındı söz) sıralanarak tek tek açıklanmıştır (ss. 15-23).

Birinci bölümün üçüncü kısmında (ss. 23-30) atasözlerinin Kazak halkının tarihiyle bağlantılı olarak meydana gelişi üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra atasözlerinin çoğunluğunun tüm Türk Lehçelerinde aynı anlamda yaşaması konusuna değinilmiş ve örneklerle açıklanmıştır. Bu kısımda ayrıca Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğünde geçen atasözleriyle Kazak atasözleri karşılaştırılmış, atasözlerinin aynı şekil ve anlamda korunduğu gösterilmiştir.

Birinci bölümün dördüncü kısmında (ss. 31-44) atasözlerinin oluşma yollarından biri olan şairlerin, söz ustalarının söyledikleri kıymetli sözlerin zamanla atasözüne dönüşümü üzerinde durulmakta, bunun iç kaynakların en önemlisi olduğu belirtilmektedir. Yazar bugün atasözlerinin çoğunun yazanın, söyleyeninin belli

olmadığını, fakat büyük bir bölümünün de yazarının söyleyeninin bilindiğini, Kazak atasözlerinin çoğunluğunun şairlerin şiirlerinin, mısralarının sonradan halk dilinde atasözüne dönüşmesiyle oluştuğunu belirtmektedir.

Atasözlerinin özelliklerinin tartışıldığı ikinci bölümde (ss. 45-58) atasözlerinin ilk zamanlardan beri kimler tarafından, nasıl incelendiği üzerinde durulmuştur. Yazar bu amaçla genel olarak atasözlerini ve Kazak atasözlerini inceleyen temel eserlere kısaca değinmeyi uygun gördüğünü belirtmekte (s. 45) ve ardından “Kazak Atasözlerinin Araştırılması”, “Atasözlerinin Genel Özellikleri ve Oluşumuyla İlgili Görüşler” ve “Atasözlerinin Benzerlikleri ve Farklılıkları” alt başlıkları ile bölüme devam edilmektedir.

İkinci bölümün birinci alt başlığı altında (ss. 46-50) genel olarak atasözleri ve Kazak atasözleri üzerinde yapılan çalışmalar üzerinde kısaca durulmuştur. Genel olarak atasözleri üzerinde çalışanlar arasında doğu toplumları, Kazak, Kırgız, Özbek gibi Türk toplulukları üzerinde çalışan G. L. Permyakov sayılmış, Rus atasözleri üzerinde çalışanlardan ise İ. M. Snegirov, V.İ Dal, İ.E. Savenkova, V.P. Jukov gibi araştırmacıların isimleri belirtilmiştir. Yazar edebî kaynağının asıl Türk toplumlarında yapılan atasözünü araştırmaları olduğunu, bu nedenle daha çok bunları kaynak aldığını belirterek bunlar arasında Tatar alim Nekiy İsenbet³, Y.F. Efimov⁴, S. Gaparov⁵ ve A. Mamedov⁶un eserlerinden bahsetmiştir. Kazak atasözleri üzerinde ise I. Altınşarin, V.V. Katarinskiy, B. Akmukanova, B. Adambayev, M. Elimbayev, B. Ebdildina, J. Devrenbekov ve A.T. Smaylova gibi bilim adamı ve Türkologların çalışmalarından bahsedilmiştir. Dilbilimci alimlerden Kazak atasözlerini inceleyenler arasında ise R. Sersenbayev, E. Kaydar, Ö. Aytbayev, M. Mukanov, Z. Ernazarova, K. Beysenov, G. Turabayeva, A. Nurmahanov, S. Setenova'nın adları sayılmıştır (ss. 49-50).

İkinci bölümün ikinci kısmında (ss. 50-54) atasözleri konusunda bütün araştırmacıların aynı açıklamayı yapageldikleri, aynı görüşlere sahip oldukları belirtildikten sonra bazıların görüşlerine ve sözlerine yer verilmiştir.

Eserde atasözünü, bazen “makal-metel” şeklinde birlikte yazılıp atasözünü anlamında kullanılırken, kazen de “makal men metel” şeklinde ayrı yazılıp iki kelime arasındaki anlam nüansına dikkat çekilmiştir. Eserin ikinci bölümünün üçüncü kısmı (ss. 54-58) bu ikisi arasındaki farkı ve benzerliği göstermeye ayrılmıştır. Burada makal ve metel sözlerinin Arapçadan alındığı, makal sözünün “atasözünü”, metel sözünün ise “nakil söz, atıl” anlamına geldiği, Kazak Türkçesinde ikisi birlikte kullanıldığında “atasözünü”

³ İsenbet, N., Tatar Halık Mekelleri, III cilt, Kazan 1959-1967.

⁴ Efimov, Y.F., Leksiko-grammatičeskiye osobennosti Çuvaşskih poslovits i pogovorok, Almatı 1978.

⁵ Gaparov, S., Sintaksiçeskiy stroy Kirgizskih poslovits i pogovorok, Frunze 1983.

⁶ Mamedov, A., Ellipsis v Azerbaycanskomyazıke, Baku 1981.

anlamına geldiği belirtilerek farklılıkları ve benzerlikleri örneklerle açıklanmıştır.

Atasözlerinin yapısal gelişiminin anlatıldığı üçüncü bölümde (ss. 59-82) atasözlerinin oluşum şekilleri, zamanla kısalıp uzayabilmesi, kafiyeli şekle dönüşmesi, değişmesi, uyumlulaşması, üslup kazanması gibi süreçlerden bahsedilmektedir. Üçüncü bölüm de kendi içinde beş kısma ayrılmıştır.

Üçüncü bölümün birinci kısmında (ss. 59-62) nesir ve şiir türünde oluşan atasözlerinden bahsedilmektedir. Burada Kazak atasözlerinin iki türde de oluşabildiği, nesir türünde meydana gelen atasözlerinin zamanla şiir türüne dönüşebildiği örneklerle gösterilmiştir.

Üçüncü bölümün ikinci kısmında (ss. 62-68) atasözlerinin yapısal türleri üzerinde durulmuş ve bu türlerin yapısal özellikleri örneklerle açıklanmıştır.

Üçüncü bölümün üçüncü kısmında (ss. 69-75) Kazak atasözlerinin üç türü olan uzamış, yedekli ve kısalmış atasözleri açıklanmaktadır. Uzamış atasözleri "bazen atasözüne ek sözler eklenerek anlamı, mesajı arttırılanlar" (mes. abısın tatu bolsa as köp, ağayın tatu bolsa at köp atasözü "abısın tatu bolsa işetin as köp, ağayın tatu bolsa minetin at köp"⁷ diye de söylenir (s. 70)), yedekli atasözleri "eski bir atasözüyle bir ikincisi birleştirilerek kalıplaşanlar" (mes. kışın tumandı bolsın, avruvın tumavlı bolsın⁸ atasözüne zamanla tuman artı jut, tumav artı kurt⁹ şeklinde bir atasözü daha eklenmiştir (ss. 72-73)); kısalan atasözleri ise atasözlerinin oluşum sürecinde yapısal bölümleri kısalarak kolay kullanımlı hale gelenler (mes. dünyeye kezek, ölim ortak¹⁰ (s. 74)) şeklinde açıklanmıştır.

Üçüncü bölümün dördüncü kısmı (ss. 75-81) atasözlerinin yapısında bulunan temel/dayanak sözler hakkındadır. Yazar atasözlerinin içinde kendisine temel anlamın yüklendiği, diğer sözlerden daha yukarıda duran sözlerin bulunduğunu, bunlara direk/dayanak (tirek) sözler adı verildiğini belirtmekte (s. 75), örneklerle açıklamaktadır.

Üçüncü bölümün beşinci kısmında (ss. 81-82) deyimlerden gelişen atasözleri üzerinde durulmuştur. Burada deyimlerin atasözlerinden önce oluştuğu belirtilerek atasözlerinin daha sonra onlardan da gelişebildiği gösterilmiştir.

Eserin dördüncü bölümünde (ss. 83-105) atasözlerinin anlamsal gelişimi üzerinde durulmakta, atasözlerinin uzun bir süre içinde şekillenip anlam kazandığı, kalıplaştığı anlatılmaktadır. Bu bölüm de dört alt bölümden oluşmuştur.

⁷ Eltiler iyi geçinirse yiyecek aş çok, akrabalar iyi geçinirse binecek at çok.

⁸ Kışın sisli olsun, hastalığın hafif olsun. Kışın sisli havaları hayvanlar için nasıl güzelse hastalığın da en iyisi hafif olanıdır, hastalığın hafif olsun anlamında iyi dilek anlatan atasözü (s. 427).

⁹ Sisin ardı yokluk, hafif hastalığın ardı tübekülozdur.

¹⁰ Dünyaya gelmek sırayladır, ölüm herkes için vardır.

Dördüncü bölümün birinci kısmı (ss. 84-87) atasözlerinin ilk oluştukları zamanki anlamlarının gelişimleri boyunca değişikliğe uğraması konusuyla ilgilidir. Yani atasözlerinin başta gerçekten söylendiği konuyla, olayla, durumla ilgili olduğu, ancak daha sonra benzer durumlar için bunun mecaz anlama dönüştüğü açıklanmaktadır. Mesela eserde verilen örneklerden biri şöyledir: “Kızım sağan aytam kelinim sen tıjda” atasözünün ilk anlamı annenin kendine yakın gördüğü, kırılmayacağını düşündüğü kızına laf söyleyerek gelinine de aynı şeyi anlatmaya çalışması, ikinci anlamı ise kendi fikrini yakın görülen kişiye söyleyerek başkalarına da imâ etme yoluyla hatırlatmaktır (s. 84).

Dördüncü bölümün ikinci kısmında (ss. 87-95) atasözlerinin elementlerinin anlamının belirsizleşmesi üzerinde durulmaktadır. Burada anlamı unutulmuş, kullanımdan düşmüş ancak atasözlerinde korunmuş olan sözlerden bahsedilmektedir.

Dördüncü bölümün üçüncü kısmında (ss. 95-100) diller arası karşılığı olan atasözlerinden bahsedilmekte, nerede, hangi etnik toplulukta olursa olsun hepsinin bilgeliğinde bir benzerlik, fikrî ve konusal ortaklık bulunduğu belirtilmektedir. Bu kısımda ayrıca “akraba diller arasındaki benzer atasözleri” başlığı altında aynı kökten gelen Türk Lehçelerindeki durum üzerinde durulmuş, Türk toplumunun sadece dilinin aynı olmadığı, aynı zamanda duygusal ve maddî oluşumu, gelenek görenekleri, örf âdetlerinin de aynı olduğu, bu ortaklık ve benzerlik sonucunda halk bilgeliğinin ürünü olan atasözlerinin de Türk dünyasında çoğunluğunun ortak olduğu belirtilerek örneklerle gösterilmiştir.

Dördüncü bölümün dördüncü kısmında (ss. 100-105) atasözlerinin sanatsal yönü, şiirsel güzelliği üzerinde durulmaktadır. Yazar kalıplaşmış dil birliklerinin en önemli özelliklerinden birinin şiirsellik yani söz sistemindeki ses, melodi, kafiye, aliterasyon (ses tekrarı), tekrar gibi özellikler olduğunu, Kazak atasözlerinde bunların tümünün mevcut olduğunu belirterek bu özellikleri tek tek örneklerle açıklamıştır.

Beşinci bölümde (ss. 106-128) atasözlerinin kullanımı ve toplumda yerine getirdiği hizmetlerden bahsedilmiştir.

Beşinci bölümün birinci kısmında (ss. 108-112) Kazak atasözlerinin yapısal elementlerinin yer düzeni, sayısı, şekli yönünden kalıplaşmış olmaları, atasözlerinin hiç bir değişikliğe uğramadan kalıp şeklinde korunmaları üzerinde durulmuştur. Bu kısımda gramatikal değişikliklerin, sinonim varyantların, kısa ya da uzun varyantların bulunabildiği, bunların anlamda farklılık yaratmadığı, bunun dışında atasözlerinin kalıplaşmış şekillerinin kullanıldığı belirtilmiştir.

Beşinci bölümün ikinci kısmında (ss. 112-124) atasözlerinin değiştirilerek farklı biçimlerde kullanılabilirdiği, ancak anlamlarının değişmediği belirtilerek değişimin nasıl yapıldığı örneklerle açıklanmıştır.

Beşinci bölümün üçüncü kısmında (124-125) ise, atasözlerinin kalıplaşmış söz birlikleri olmakla birlikte çeşitli varyantlara sahip oldukları, ancak anlamın değişmediği örneklerle açıklanmaktadır.

Beşinci bölümün dördüncü kısmında (ss. 126-128) atasözlerinin aynı kökten gelen diller ve lehçeler arasındaki varyantları, karşılıkları üzerinde durulmuştur. Türk Lehçeleri arasındaki ortaklığın ilk olarak anlam alanında görüldüğü, ikinci olarak da yapıda, şekilde ortaklık bulunduğu, bu farkın da lehçelerin bazı fonetik, morfolojik farklılıklarından kaynaklandığı belirtilmiştir.

Altıncı bölüm (ss. 129-160) atasözlerinin gruplandırılması konusu üzerinedir. Yazar bunun en önemli meselelerden biri olduğunu, istenen, aranan bilgiye en çabuk nasıl ulaşılacağına çok önemli olduğunu belirtmektedir. Yazara göre atasözleri bugüne kadar üç türde gruplandırılmıştır. Birincisi ve en basit olanı alfabe sırasına göre gruplandırmadır. İkincisi, konusuna, temasına göre düzenlemedir ve en çok başvurulan yöntemdir. Üçüncüsü ise atasözlerini mantıksal ve semantik olarak sınıflandırmaktır. Daha sonra bu yöntemler tek tek ilk beş kısımda açıklanmıştır.

Bu bölümün altıncı kısmında (ss. 146-150) "epotikalık atasözleri" başlığı altında halk arasında söylenmesi ayıp olan cinsiyet organları ve cinsel davranışlarla ilgili sözlerden oluşan atasözlerinden bahsedilmekte, bunların da nesilden nesile geçerek genel gerçekleri anlatmak amacıyla kullanıldığı belirtilmektedir.

Altıncı bölümün yedinci kısmında Kazak atasözlerinin açıklamalı sözlüğünün meydana getirilişi hakkında bilgi verilmektedir. Yazar Kazak atasözlerinin eldeki bilgilere göre on beş bin civarında olduğunu, Türk Lehçeleri arasında en çok atasözünün Tatar Türkçesinde derlendiğini¹¹ (yüz bin adet), diğerlerinde ise Kazakçadan daha az atasözü derlendiğini belirtmektedir. Burada ayrıca Kazak atasözlerinin araştırma tarihinden kısaca bahsetmekte, açıklamalı atasözü çalışmalarının Türk dünyasında yetersiz olduğunu vurgulamakta ve Kazak atasözlerinin açıklamalı sözlüğünü bu eserle ilk olarak kendisinin meydana getirdiğini belirtmektedir (s. 152). Bu kısımda ayrıca atasözlerinin fikir halinde oluşumundan kalıplaşmış bir atasözü haline gelene dek hangi aşamalardan geçtiği örneklerle gösterilmiştir.

Eserin sözlük kısmında (ss. 161-549) iki binden fazla atasözü alfabe sırasına göre dizilmiştir. Tarihî olaylarla bağlantılı atasözlerinde önce kısaca o tarihî olay anlatılmış, sonra da olayla bağlantılı olarak bugün atasözleriyle verilmek istenen düşünce açıklanmıştır. Genel geçer gerçekleri, insanın, tabiatın doğasını anlatan atasözlerinin ise anlamları, ne demek istediği açıklanmıştır. Eser Kazak Türkçesinde Kiril alfabesiyle kaleme alınmıştır. Eserin sonunda atasözleri ve halk edebiyatına dair zengin bir

¹¹ İsenbet, N., Tatar Halık Mekelleri, Kazan 1967.

bibliyografya ve içindekiler yer almaktadır.

Eserde Türkiye Türkçesiyle şekil ya da anlamca ortak olan büyük miktarda atasözü dikkati çekmektedir. Bunlardan bazıları “adam alası işinde, mal alası sırtında” (s. 168), “adamın jaman atı şıkkança janı şıksın” (s. 171), “akımak dostan akıldı duşpan artık” (s. 187), “alma alma ağaşınan alıska kulamaydı” (s. 189), “anasın körüp kızın al, ayağın körüp asın iş” (s. 194), “dos baska, duşpan ayakka karaydı” (s. 274), kay jerin avırsa janın sol jerinde” (s. 382), “moldanın aytkanın istesen de istegenin isteme” (s. 431), “tavıktın tüsine tarı kiredi” (s. 492) şeklindedir. Görüldüğü gibi anlamı tamamen aynı olduğu gibi, neredeyse sözleri, yapısı da bire bir uyuşmaktadır. İşte bu, büyük emek harcanmış, önemli eserin en önemli hizmeti de bu, köklerimiz, kim olduğumuzu, nereden geldiğimizi ve nereye gitmemiz gerektiğini göstermesi olsa gerektir. Değerli alim E. Kaydar’ın tanıtıma çalıştığımız bu eseri, atasözlerinin önemi dikkate alındığında, ileride yapılacak ortak ve karşılaştırmalı çalışmalar ve kültür araştırmaları açısından oldukça önemli bir kaynak niteliğindedir.

Aysel Baytok (Ankara)

Kaynaklar

Aksoy, Ö. A., Atasözleri ve Deyimler, TDK yay., Ankara 1965.

Kazak Halık Edebiyeti: Makal-Metelder, Kazakistan Respublikasının Ulttık Gılım Akademiyası, Almatı 1996.

Türkçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu basımevi, C. I, Ankara 1988.

(Alındığı tarih 22 Eylül 2005)

(E-Yayın tarihi 27 Aralık 2005)